

SASHALMI ENDRE

AZ AUTOKRÁCIA IDEOLÓGIÁJA A TRADÍCIÓ ÉS A MODERNIZÁCIÓ
SZEMSZÖGÉBŐL
NAGY PÉTERTŐL 1906-IG

Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez

Jelen tanulmány az abban foglalt megállapítások tekintetében két nagy részre osztható.¹ A Nagy Péter előtti moszkvai, illetve a Nagy Péter alatti hivatalos orosz hatalmi ideológia bemutatásánál alapvetően korábbi kutatásaink rövid összefoglalását kívánjuk adni, amennyiben azok fontossággal bírnak a címben felvetett kérdés szempontjából. A Péter utáni majdnem kétszáz esztendő esetében pedig mindössze egy-egy általunk jelzésértékűnek tekinthető jogi forrás felvillantásával próbálunk közelíteni a címben megfogalmazott problémához. Nem árt azonban mindjárt az írás elején leszögezni, hogy a 16–17. századi és a péteri ideológia tipológiájának kérdésében felfogásunk az angolszász russzisztika azon vonulatához áll közel, amely nemrégiben az ún. *kemény vonalas* címkét kapta (éppen magán az angolszász russzisztikán belül zajló vita kapcsán) a nyugati kultúrkörrel való összevetésben inkább a párhuzamokat hangsúlyozó ún. *puha irányzattal* szemben.² E két széles értelemben vett nézőpontnak természetesen vannak orosz képviselői is, így például a péteri korszak reformjainak és hatalmi ideológiájának vonatkozásában (az általunk az első csoportba sorolható) Jevgenyij Anyiszimov véleményét osztjuk.³

A tanulmány kronológiai kereteit illetően a kezdőpontot egyrészt Nagy Péter 1702-es manifesztuma jelentheti, mely a moszkvai korszak teokratikus-eszkatologikus hatalomfelfogásával⁴ szemben már fogalmilag teljesen új, világi megvilágításba helyezte az uralkodó hivatását: „*Közvetlenül trónra lépésüinktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az államot (goszudarsztvo) úgy kormányozzuk, hogy a közjóról való gondoskodás révén minden alattvalónk a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.*”⁵

Ugyancsak indokolt lehetne kezdődátumként az 1722-es év, mert ekkor publikálták az uralkodói hatalom új ideológiájának alapművét a következő címmel: *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására.*⁶ Ez volt az autokrácia legegységesebb kifejtése Péter alatt. A pontos kezdődátum megjelölésének hiánya tanulmányunk címében éppen azt célozza, hogy kiemelje: a Nagy Péter idején végbe ment változás az ideológiában egy hosszabb és több elemből álló folyamat eredménye volt.

Az 1906-os záródátum azonban egyértelmű, az 1905-ös forradalom hatására kiadott új alaptörvények miatt indokolt, mivel ezek jellegének megítélése, valamint a politikai rendszer működése már az „orosz alkotmányos monarchia” problémáját vetik fel. Jelesül azt a kérdést, vajon valóban egy új politikai berendezkedés elvi alapjai jöttek-e létre Oroszországban, és felváltotta-e az alkotmányos monarchia az autokráciát?

Ami a modernizáció fogalmát illeti, ennek képlékenysége miatt nem törekszünk részletekbe menő definícióra – helyette inkább azt a lényeges elemet emeljük ki, amely közös a modernizáció valamennyi értelmezésében, tekintet nélkül az érintett területre, legyen az a gazdaság, vagy akár a politikai rendszer. Ez az elem nézetünk szerint a *változtatás, mégpedig valamely dolog lényegi átalakítása céljából az ésszerű-*

ség jegyében. Az ilyen irányú kezdeményezés jöhet felülről vagy alulról, lehet önkéntes, de történhet valamely kényszer hatására is, időtartamát tekintve pedig lehet gyors és radikális, mondhatni, forradalmi, de lehet hosszan elhúzódó is.

A modernizáció problematikája kapcsán elengedhetetlen utalni arra, hogy körülbelül a 18. század közepe előtt Európában a jog és az intézmények erényét éppen azok *régi, ősi voltában* látták, és nemcsak Angliában, ahol az ún. „ősi alkotmány” a politikai diskurzus sarkköve volt. Az *újítás, újdonság* szavak rendkívül pejoratív jelentéssel bírtak, egyenesen a létező rend felforgatásának szinonimáiként értelmezték azokat. A „Régi Rend” általános jellemzője ugyanis a 18. század előtt mindenütt az volt – ahogy azt egy történész megfogalmazta –, hogy „a *hagyomány* uralkodott az egyszerűség és az *ésszerűség* felett”. Következésképp az uralkodóktól is azt várták el, hogy fenntartsák a tradíciót. A század végére azonban a felvilágosodás hatására az uralkodás létalapja a kontinensen egyértelműen a változtatás lett a közjó érdekében: a közjót pedig immár *nem fenntartani, hanem előmozdítani* kellett, ha szükséges volt, *akár a tradíció ellenében* is.

Az uralkodóknak a Nagy Péter előtti Oroszországban is a *hagyomány szerint* (po sztarinye) kellett kormányozniuk, Péter számára azonban a tradíció már nem volt önrérték: sőt, ellenkezőleg, a *közjó érdekében történő változtatás, újítás* lett nála az uralkodás célja, mégpedig tudatosan és nyíltan a *hagyomány ellenében*! Ezzel az „*ars monarchica*”-val, s főként annak megvalósításával, egyedüli volt a korabeli Európában, ami nem véletlen. A társadalomnak Oroszországban ugyanis nem voltak jogintézményes formákban körülbástyázott jogai, mint a nyugati kultúrkörben. Így Péter ideológusa 1722-ben kijelenthette, hogy az uralkodó nemcsak azt teheti meg, ami hasznos a közjó számára, hanem tulajdonképpen bármit, amit akar: „*A szuverén [értsd: korlátlan] uralkodó (monarh goszudar) törvényesen megparancsolhat a népnek nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükségeltetik, hanem bármit, ami csak tetszik neki; csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzék az isteni akarral... És ide tartoznak a különféle polgári és egyházi szertartások, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái etc, etc, etc.*”⁷ A tételes felsorolás és annak „nyitottsága” világosan mutatja az uralkodói felhatalmazás korlátlan voltát a hagyomány ellenében.

Bár a modernizáció terminus ismeretlen volt a 18. századi Oroszországban, S. Dixon szerint Nagy Péter nem tiltakozott volna az ellen, hogy intézkedéseit ekként minősítsék.⁸ Dixon ugyanakkor a modernizációs megközelítést nem „mint egy normatív fejlődési mércét, hanem mint egy összehasonlító analitikus keretet” alkalmazza, amelynek segítségével szerinte Oroszország összevethető a korabeli nyugat-európai államokkal.⁹ A *lényegi átalakítás* kifejezésére Oroszországban a 18. században a *preobrazovanyije* szót használták, melynek érdekes nyelvi konnotációja van. A *preobrazovanyije* ugyanis az *obraz* szóból származik, ami *képmást* jelent, sőt magát a *szentképet*, az *ikont* is így nevezték. A *preobrazovanyije* tehát, etimológiájából eredően, sajátos vallási társult jelentést hordozott, és talán úgy lehetne fordítani, hogy valamely dolognak egy *új képre való formálása*. Ennél fogva pedig a *reform(álás)* oroszországi története kapcsán, a szó vallási konnotációja miatt, már a kiindulóponton a tradíció és a modernizáció viszonyába ütközünk. Az imént leírtakból kifolyólag pedig magának a *reformier cár (car preobrazityel)* kifejezésnek is vallási dimenziója volt, amit természetesen a magyar fordítás nem tud visszaadni. A reformer cár imázs lényege azonban, a vallási konnotáció ellenére, immár a közjóról való gondoskodás nyugatról átvett, világi elvében gyökerezett, nem pedig az ortodox valláserkölcse elveinek

való megfelelésben, vagy abban a küldetésben, hogy a cár a Megváltás felé vezesse alattvalóit.

Ez a váltás Péter alatt természetesen megkövetelte a moszkvai hatalmi ideológia fogalmi és nyelvi átalakítását, valamint az új ideológiának a társadalmi tudatba való beleplántálását, melynek eszköze főként a nyomtatás volt. A közjó elve, amely Oroszországban először csak 1682-ben jelent meg egy hivatalos dokumentumban, volt az új ideológia egyik kulcsfogalma. A 18. század közepére a közjó érdekében fogantatott reform már a „kormányzati politika sarkkövévé” és egyúttal „kormányzati tradícióvá vált”.¹⁰ A közjóra, a közhaszonra történő hivatkozás éppen ezért Péter után végig jelen volt a 18–19. század törvényhozásában, és természetesen fontos szerepet kapott a 19. század második felének nagy reformokat hozó törvényeiben (II. Sándor 1855–1881 alatt), de még a Duma összehívásáról tudósító első manifesztumban (1905) is.¹¹ Sőt, tartalmazta az elvet Gapon pápa 1905-ös peticíója is!¹²

A politikai modernizáció és a nyelvi kérdés

A tanulmány címében megjelölt téma abba a széles értelemben vett tárgykörbe tartozik, amelynek J. Cracraft a „*kulturális modernizáció*” elnevezést adta Oroszországról nemrégiben megjelentetett monográfiájában (*A péteri forradalom az orosz kultúrában.*)¹³ A Nagy Péter idején megébredt kulturális modernizáció fő karaktervonásának Cracraft a *racionalizmust* tartja¹⁴ (ami persze általában véve is jellemzője a modernizációnak), a kulturális modernizáció folyamatában pedig kulcsszerepet tulajdonít a nyelv széles értelemben vett kérdésének, azaz a nyelvi modernizációnak.¹⁵

Cracraft az imént említett művében a hatalmi ideológiával inkább csak érintőlegesen foglalkozott, s úgy vetődött fel nála ez a probléma, hogy milyen kihívást jelentett Péter idején fogalmi, de főként nyelvi szempontból a változások igazolásának, mondhatnánk, megideologizálásának kérdése. Ez pedig Cracraft szerint a „*politikai modernizáció nyelvezetének*” a problematikája. Jelen tanulmányunkban elsősorban az autokrácia fogalmi változásának kérdésére koncentrálnunk, de látni fogjuk, hogy ez a probléma valóban elválaszthatatlan a nyelv(ezet) kérdésétől is.

Magával a hatalomértelmezés alakulásával célszerű kezdeni a vizsgálódást, mert Péter előtt tulajdonképpen nem jelentkezett a korlátlan cári hatalom megideologizálásának szükségessége, minthogy nem voltak rivális nézetek, amelyek megkérdőjelezték volna a hatalom isteni eredetét, illetve annak jogilag korlátlan voltát. Ezt a kérdést egyrészt maga a *modernizáció vetette fel*, másrészt a beszüremelő *nyugati eszmék által támasztott kihívások*, amelyekkel az európaizáció folytán az autokráciának szembe kellett néznie. Akár Péter alatt, akár a 19. században, mint pl. az 1825-ös dekabrista mozgalom után, amikor a francia forradalom eszméivel szemben mintegy védekezési reflexként és az identitás megerősítéseként megfogalmazódott a „hivatalos népiesség” (az autokrácia, ortodoxia, népiesség triászának) doktrínája. A 16–17. században viszont még „olyannyira mélyen gyökerezett a cárizmus ideológiája, hogy ennek alapjai nem is igényeltek magyarázatot”,¹⁶ sem jogi, sem más jellegű. Eleget volt Istenre és az elődökre hivatkozni,¹⁷ esetleg egy-két bibliai passzus társaságában a korlátlan hatalom indoklásaként, amit akkoriban a *goszudar* titulus fejezett ki: „*Mi pedig isteni akaratból vagyunk korlátlan ura(lkodó)k (goszudari) államunkban/országunkban (na szvojom goszudarsztve), és elődeinktől bírjuk azt, amit nekiünk Isten adott*” – mondta IV. Iván.¹⁸

A moszkvai Oroszországban ugyanis nemhogy államelmélet, de tulajdonképpen még valódi politikai gondolkodás sem létezett: a 16–17. századi orosz hatalmi ideológia ugyanis fogalmilag más volt, mint a nyugati.¹⁹ A hatalom eredetét, célját és korlátait érintő kérdések szinte mindig vallási, nem pedig jogi, filozófiai (és logikai) kontextusban vetődtek fel, ezért az orosz hatalomfelfogás, amint azt D. Rowland rendkívül lényegre törően megfogalmazta, „Isten-függő” volt.²⁰ Ez azt jelenti, hogy „ha Istennek az uralkodóhoz és a néphez való viszonyát kiemelnénk” az értelmezési keretből, akkor mindenféle koherens eszmekezlet nélkül maradnánk!²¹ Az a kapocs ugyanis, amely a népet az uralkodóhoz fűzte, nem világi értelemben vett kapocs, azaz *nem politikai kötelék* volt! A népet ugyanaz kötötte össze az uralkodóval, „mint ami mindkettőt Istennel”, ez pedig nem volt más, mint az *ortodoxia*.²²

A hatalomra vonatkozó nézetek döntően az egyház berkeiben fogalmazódtak meg, amit pedig nyugati viszonylatban politikai ideológiának, vagy semlegesebb kifejezést használva hatalmi ideológiának nevezhetünk, az a moszkvai Oroszországban majdnem azonos volt az orosz ortodox egyháznak a hatalomról szóló teológiájával. A cári hatalom a 16–17. században, mint említettük, fogalmilag más alapokon nyugodott, mint a nyugati uralkodóké: csakis az Istenről való gondolkodás paradigmájában, annak részeként volt értelmezhető, „mint az isteni gondviselés eszköze, mely az egyház felkentje révén működik”.²³

Mínt hogy pedig az ortodox egyház teológiája alapvetően képi gondolkodás (lásd az ikonok szerepét!), ennél fogva a hatalomról való gondolkodás is alapvetően képi gondolkodás volt.²⁴ Jól rámutat erre az a meggyőződés, hogy magát a cárt *Isten élő képmásának* (*obraz Bozsij*) tekintették (és nemcsak a moszkvai korszakban, hanem azután is)! Amikor tehát például Joszif Volockij a 16. század elején egy 6. századi bizánci királytükörből idézve azt fejtegette, hogy az uralkodó „lelkének olyan tisztának kell lennie, mint egy tükörnek, hogy állandóan isteni sugarakat bocsásson ki”,²⁵ akkor ez nem volt más, mint az ikonokon levő aranyszínű ábrázolás irodalmi vetülete, mivel az ikonon az arany, a szín fejezte ki a *belülről sugárzó isteni fényt!*

A moszkvai hatalmi ideológia képi-teológiai premisszáinak összefüggésében nyernek jelentőséget S. Dixon szavai. Szerinte ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az nem más, mint az, hogy „milyen nagy mértékben maradt számukra idegenek a filozófiai absztrakciók”.²⁶ Ez logikus következménye volt a hatalomról való képi-teológiai gondolkodásnak. Így érthető, miért nem nyerhetett teret az *alattvaló* szó még a hivatalos dokumentumokban sem kb. 1700 előtt, bár jóval azelőtt ismert volt már – helyette az *ortodox keresztény* kifejezést használták.

A péteri korszak azonban fordulópontot jelentett, hiszen törvényhozásában, szemben a megelőző idők gyakorlatával, immár *jogi(-filozófiai) absztrakciókban* is kifejezésre jutottak a hatalomra vonatkozó alapelvek (alattvaló, „szuverenitás”, közjő, természetjog). Míg az 1649-es törvénykönyv nem tartalmazott semmiféle elvi megállapítást az uralkodói hatalom eredetéről, céljáról, vagy annak korlátairól (helyesebben korlátanságáról), a péteri korszak törvényhozásában lépten-nyomon beleütközünk ezekbe a kérdésekbe.²⁷ (Lásd például a már idézett 1702-es manifesztumot!)

A „politikai modernizáció nyelvezetének” kialakítása természetesen új fogalmak (mint a szuverenitás) és persze az ezeket jelölő terminusok megjelenését követelte meg.²⁸ Ez azonban nemcsak egyszerűen átvételek kérdése volt Oroszországban. Ennél sokkal többről volt szó: a problémát ugyanis bonyolította a korabeli Oroszország nyelvi helyzete, melynek rövid ismertetése immár elkerülhetetlenné válik Cracraft kutatásaira támaszkodva. Szándékosan nem írtuk azt, hogy a Péter előtti orosz nyelv helyzetét ismertetjük, minthogy standardizált orosz nyelvről Péter reformjai előtt, legalábbis Cracraft álláspontja szerint, nem beszélhetünk.²⁹ Más vélemények szerint még sokkal később sem, csak a 19. század közepe táján.³⁰ Oroszországban ugyanis Nagy Péter előtt *két írott nyelv* létezett: az egyik az ún. egyházi szláv nyelv, amely egyszerre volt

„archaikus, nehézkes” és „idegen”, mivel az egyszerű hívek nehezen értették, de amelyiket ugyanakkor az „egyetlen irodalmi nyelvnek tartottak”.³¹ Sőt, mivel a szent dolgok ezen a nyelven íródtak, így magát az egyházi szláv nyelvet is szent nyelvnek tartották, amint arra Uszpenszkij rámutatott: olyannyira, hogy például az ördögűzés folytatásakor nem volt mindegy, hogy miként nevezik meg az ördögöt. A beszélt nyelvben használt *csort* szót (Az ördögbe! Az ördög vigye el! szólásban: Csort vozni!) hatástalannak tartották, csakis az ördög egyházi szláv megnevezése, a *besz* volt hatásos!

A hatalomfelfogás kérdése szempontjából a nyelv kérdésének azért volt óriási jelentősége, mert a hatalomról szóló premisszák döntően az orosz egyház berkeiből származtak, és annak nyelvén jutottak kifejezésre. Ez önmagában még nem lett volna probléma, de ez a nyelv merev volt, ismerete alapvetően a műveltebb egyházi körökre korlátozódott, és a templomokon, kolostorokon kívül gyakorlatilag holt nyelvnek volt tekinthető.³² Már maga a megnevezése is jól mutatja, hogy az egyházhoz kötődött „mind stílusában, mind tartalmában”: a bibliafordítás, a kolostori szabályzatok, a liturgia stb. nyelve volt, s írott változata, azaz ábécéje is eltért a másik használatban levő nyelvtől.³³

A másik, az ún. *hivatali* vagy *prikáznyelv* „az államigazgatás és az üzlet nyelve volt, és sokkal közelebb állt a népnyelvhez”, de ábécéjén túl részben az írásmódja, és főként persze grammatikája, valamint lexikája is nagyban eltért az egyházi szláv-tól.³⁴ Ugyanakkor Oroszországban e két nyelv közül egyik sem volt képes arra, hogy a kialakuló nyugati nemzeti nyelvekhez hasonlóan egységesítő szerepet töltsön be.³⁵ (Ott ebben az egységesítésben, de akár Magyarországon is, éppen a bibliafordítások játszottak óriási szerepet.)

Egy ilyen egységes nyelv kialakítása – vagy legalábbis az erre való törekvés – Cracraft szerint Oroszországban Péterre várt, aki a nyelv terén igyekezett *racionális változtatásokat* véghezvinni, melyek fő rendezői az *egyszerűsítés és a standardizálás* voltak (új, egyszerűsített ábécé, megújított betűformákkal, új nyelvtan stb.) *a nyugati jövevényszavak* átvétele mellett.³⁶ Ugyanakkor Péter a fordítások és minden hivatalos publikáció esetében előírta, hogy az „egyszerű” orosz nyelven történjen.³⁷ Más kérdés, hogy Péter említett intézkedései rövid távon inkább nyelvi zavart hoztak.

A nyelvi reform során Péter igyekezett kihasználni a nyomtatás szerepét, ami korábban egyházi monopólium volt: csak a pátriárkai hivatal rendelkezett nyomdagéppel, következésképp túlnyomórészt vallási tartalmú műveket adott ki. 1710 után az egyházi szláv ábécével „először főként, azután pedig kizárólagosan csakis vallásos tartalmú könyveket nyomtattak”, s a 18. század nagy részében még az ilyen jellegű nyomott könyvek adták a kiadványok többségét!³⁸ Az összes többi kiadvány viszont az ún. „polgári ábécével” készült, melynek kialakításában maga Péter is részt vett, és amely a „kortárs európai tipográfiai normák” mellett a prikázok betűtípusait vette alapul.³⁹ (Az Újtestamentum azonban a megújított orosz nyelven csak 1820-ban jelent meg.)⁴⁰

Az uralkodói hatalom új ideológiájának megalkotója egy ukrán származású egyházi személy, Feofán Prokopovics volt. Az új ideológiát kifejtő legfontosabb írás *Az uralkodó akaratának joga az állam örökösének meghatározására* címmel látott napvilágot, amelyet szintén Feofán Prokopovics jegyzett (de amelynek valószínűleg csak társszerzője volt), mind nyelvi, mind fogalmi szempontból jól mutatja a lényegi változásokat. Nem célunk, hogy akár csak alapszinten elemezzük a művet – mely egyébként aktuálpolitikai céllal íródott, nevezetesen azért, hogy bebizonyítsa Péter trónöröklésről szóló 1722-es rendeletének jogosságát, melynek értelmében a mindenkori uralkodó akaratától függött az utód kijelölése, azaz a vérségi elv önmagában már

nem volt elég a trón elnyeréséhez –, hiszen már több tanulmányunkban megtettük ezt korábban.⁴¹ Ehelyütt csak a modernizáció néhány elemét igyekszünk felvillantani belőle.

Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy a mű a megújított orosz nyelven íródott, és az új polgári ábécével nyomtatták ki 1200 példányban, ami a korabeli orosz viszonylatban nagyszabású kiadásnak számított (de készült belőle az egyházi szláv ábécével is korlátozott számú példány).⁴² Az ideológia modern vonatkozását tartalmi szempontból a *racionalizmus* adja. Az uralkodó hatalmának alapja ugyanis a mű szerint a nép és annak első uralkodója közt létrejött szerződés (tehát a „társadalmi szerződés” azon változata, amely „eredeti szerződés” néven ismert a szakirodalomban). Igaz ugyan, hogy a szerző értelmezésében az emberek akaratát ezen (eredeti) szerződés megkötésekor az isteni Gondviselés mozgatta (amivel végső soron Prokopovics a hatalom követlen isteni eredeztetését igyekszik bizonyítani), és az is kétségtelen, hogy a Bibliából idéz a legtöbbet a mű.⁴³ Cracraft azonban felhívja a figyelmet arra, hogy maguk a bibliai passzusok egészen más kontextusban szerepelnek a műben, mint korábban: itt ugyanis „*érvek és példák*” a korlátlan uralkodói hatalom alátámasztására!⁴⁴ Ellenben a moszkvai ideológia írásaiban a bibliai passzusok még egyszerűen *önmagukban álló tekintélyek*, mindenféle értelmezés nélkül, míg e helyütt a hangsúly azon van, hogy a bibliai tanítás *nem áll ellentétben a racionális érvekkel!* Cracraft nem hoz ugyan konkrét példát, de az elmondottak érzékeltetésére álljon itt egy olyan konkrét példa Prokopovicstól, amely jól rávilágít a mű megírásának apropójára is. Arra, hogy egy atyának joga van bárkit megtenni örökösének, és nem köti őt például az elsőszülöttség, nem csak *a józan ész vagy a római jog* (amit szinten idéz) jogositja fel az atyát az írás szerint.⁴⁵ Ezt bibliai példával is alátámasztja, mégpedig Izsák fiainak, Ézsauanak és Jákobnak az esetével, ahol is Jákob lett az örökös bátyjával szemben.⁴⁶ Ha pedig az egyszerű atyának joga van kijelölni örökösét, akkor hogy ne lenne a *szuverén uralkodónak* – vonja le a racionális következtetést a mű.⁴⁷

A fogalmi újítás egyik legjobb bizonyítéka ugyanis magának a *szuverenitásnak* a használata. A *szuverenitást* Prokopovics a *velicsesztvo* (felség) szóval fordítja oroszra, rámutatva, hogy ez a terminus ugyanaz, mint egyes nyugati nyelvekben a *majesztat, majesztjet*.⁴⁸ Valóban, maga Bodin is az általa alkotott francia *souveraineté* terminust a *maiestas* szóval adta vissza latinul. A „*majesztat* vagy *velicsesztvo* szóval” Prokopovics szerint „csakis a *legfelső hatalmakat* illetik, és nemcsak ezek igen magas méltóságát jelenti, melynél Isten után nincs nagyobb a világon, hanem a törvényhozás végérvényes hatalmát, a végső ítéletozatal hatalmát, a megkérdőjelezhetetlen parancs kiadásának hatalmát, olyan hatalmat, amely azonban semmiféle törvénynek nincs alávetve. Így írják le a legjelesebb jogtudósok a *szuverenitást*.”⁴⁹

Mindjárt szögezzük le e definíció után azt, hogy Prokopovics nem ugyanazt értette *szuverenitás* alatt, mint a nyugati politikai gondolkodás. Annak ellenére, hogy kifejezetten Hugo Grotiusra hivatkozott.⁵⁰ Prokopovics ugyanis tulajdonképpen a korlátlan hatalommal azonosítja a *szuverenitást!* Grotius szerint a *szuverén hatalom* valóban nem esik más hatalma alá, de ez nem jelent egyben jogilag teljesen korlátlan hatalmat. Vegyük szemügyre, mit is írt Prokopovics! *Nála a szuverén hatalom nemcsak más hatalomnak, de semmiféle törvénynek sincs alávetve.* Igaz ugyan, hogy ezután némiképp visszakozik, és azt írja, hogy az isteni és a természeti törvények kivételek, viszont így folytatja az uralkodó hatalmáról nyilatkozva: „az emberi törvényeknek azonban, még ha jók is, és olyanok, amelyek a *közjót* szolgálják, nincs alávetve”.⁵¹ Az ilyen hatalommal bíró uralkodót pedig, többek közt, a *samogyerzsavnij goszudar*

névvel illeti.⁵² A 18. században már a *szamogyerzsec* fejezte ki a jogilag korlátlan hatalmat.

A közjő tehát Prokopovicsnál nem áll az uralkodói akarat felett, hanem éppen fordítva, annak függvénye.⁵³ Ez pedig nemcsak arra világít rá, amit a későbbiekben igyekezünk bizonyítani, hogy az autokrácia nem szorult rá semmiféle világi igazolásra, hanem arra is, hogy Prokopovics esetében a közjő nem azonos a közjő nyugati értelemben vett felfogásával, és illetéknéppen ellentétes a joguralom szemléletével is. A joguralom korabeli felfogása szerint ugyanis „*a hatalmat egy normatív rendszerrel összhangban kell gyakorolni, melynek célja a közjő. E rendszerben a pozitív, ember által alkotott jog egy olyan réteget jelent, amit egyfelől az Isten által adott jog és a természetjog imperatívuszai, másfelől a közösség szokásai kötnek és szabnak meg.*”⁵⁴ A közjő azonban Prokopovicsnál igazából nem cél, a szokásokról pedig már korábban láthattuk, hogy mit írt: ezek megváltoztatásában is szabad kezet kap a *szuverén*, aki az ő értelmezésében nemcsak a *legfőbb*, hanem egyben *korlátlan* hatalommal bíró uralkodó, mivel mindent megparancsolhat tetszése szerint!

További újítás Prokopovicsnál, hogy egyértelműen Európa a viszonyítási pont az uralkodói hatalom taglalásakor: tehát nem az orosz cári (császári) hatalom különlegességét, egyedi voltát, annak ortodox jellegét akarja bizonyítani, hanem általános premisszákból igyekezik levezetni azt, és elhelyezni az orosz monarchiát az európai kormányzati rendszerek közt.⁵⁵ Cracraft szerint a mű – bár távolról sem eredeti és konzekvens alkotás – összességében „modern” szemléletet tükröz.⁵⁶ Ugyanakkor magának az autokráciának a rövid jogi definíciója hiányzik a műből, bár a péteri törvényhozásban másutt vannak ilyen jellegű megfogalmazások. Ezek közül is a legfontosabb az ugyancsak Feofán Prokopovics által készített 1721-es *Egyházsabályzatban* található. E formula aztán az uralkodói hatalom későbbi jogi megfogalmazásaira (1832, 1906) is erős hatást gyakorolt.⁵⁷

Az autokrácia definíciója

Az *autokrácia* olyan tekintélyt (és politikai berendezkedést) jelent, amely *mentes a jogi-intézményes* (például rendi gyűlés/parlament, egyház és más korporációk) és a *jogi-alkotmányos korlátoktól* (például privilégiumok, fundamentális törvények, természetjog, koronázási eskü, szerződéses charták), valamint a társadalmi kontroll, azaz a *közvélemény ítélete alól*. A megkérdőjelezhetetlen tekintély forrása pedig, melynek felhatalmazásából az uralkodó a hatalmát bírja, nem egyszerűen az isteni szentesítés, hanem maga az *isteni akarat*.⁵⁸ Az „*isteni törvényekről*” persze elismerték a cárok is, hogy azok felettük állnak, de csak abban a formában, ahogy azokat ők maguk értelmezték! Amint azt D. S. Mirsky megfogalmazta: „*Istennel és az isteni törvényekkel szemben fennálló kötelezettségének egyedüli bírója maga a cár volt.*”⁵⁹

Ilyen jogi-intézményes megközelítésből azonban csak Pétertől kezdve értelmezték az orosz uralkodók hatalmát, korábban, amint arra rámutattunk, egy ilyen jogi értelmezési keret idegen volt az orosz szerzők számára. Éppen ezért ezen a ponton érdemes bevezetni S. E. Finer koncepcióját az uralkodói hatalom korlátairól. Finer szerint a kormányzat korlátai „szubsztantív”, valamint „procedurális” korlátozások lehetnek.⁶⁰ A szerző „szubsztantív” korlátozásnak tartja a *vallási korlátokat*, a *hagyományt*, valamint a *törvényeket* (és persze ezek kombinációját).⁶¹ E korlátok Finer értelmezésében „a legitimáció három alapját” jelentik, ami tulajdonképpen nem más, mint a legitimáció fajtáinak (tradicionális, racionális [értsd: jogi], karizmatikus) Max

Weber által bevezetett felosztása, mint ahogy az is tőle származó gondolat, miszerint az uralkodók hatalma „a gyakorlatban többnyire mindhárom keverékén” nyugodott.⁶² Ez a koncepció jó lehetőséget kínál az autokrácia Péter előtti és utáni értelmezésére, továbbá az abszolút és az autokratikus hatalom összehasonlítására is. Természetesen procedurális, azaz külső jogi-intézményes korlát sem az autokrácia, sem az abszolutizmus esetében nem jöhet szóba.

Az autokrácia Péter előtt sem jelentette azt, hogy ne lettek volna *normatívák* az uralkodóval szemben: ezek azonban a hagyomány követésén (po sztarinye) túl nem jogi, hanem *valláserkölcsi* természetűek voltak, s nem is célszerű korlátoknak nevezni azokat, hanem inkább *elvárásoknak!* Amolyan „*viselkedési szabályoknak*” vagy *követendő eszményeknek* tekinthetők, amelyek azonban sohasem öltöttek „formalizált jogi” jelleget.⁶³ Ezek a valláserkölcsi elvárások nem a létező jogok tiszteletben tartását célzó szerződésben, koronázási esküben vagy koronázási hitlevélben fejeződtek ki (ezek ugyanis nem léteztek), hanem leginkább *egyházi intelmekben* (legyen a cár könyörület, tartsa meg az ortodoxia előírásait és védelmezze a hitet, kerülje a hét fő bűnt stb.) valamint publikus rituálékban,⁶⁴ amelyek a cár karizmatikus vezető szerepét, sőt küldetését fejezték ki. *A jogi legitimitáció és a szubsztantív jogi korlát fogalma tehát hiányzott.*⁶⁵ Péter behozta ugyan a legitimitációba a jogi fogalmakat (például szuverenitást), de amint láthattuk, *a joguralom elve nélkül*, közben pedig tudatosan és nyíltan felrúgta a hagyományt!⁶⁶

Az autokrácia terminus, melynek orosz megfelelője a *szamogyerzsavije*, a 19. században jött használatba az orosz politikai berendezkedés megjelölésére Európában. N. Riasanovsky szerint a 19. századi Oroszországban az autokrácia „tömör jogi megfogalmazásai általában két dolgot tartalmaztak”: az egyik az orosz császár „hatalmának abszolút jellege” volt,⁶⁷ a másik pedig a „császár és az Isten közti kapocs, mint-hogy végső soron Isten biztosította az alapot” a cári hatalom számára.⁶⁸ A jogi vonatkozású *abszolút* jelzőt azonban Oroszországban nem úgy értelmezték, mint a nyugati abszolutizmus elméletében, ahol is azt jelentette, hogy az uralkodó a *pozitív jog felett állt, de alárendelődött az isteni törvényeknek, a természetjognak, sőt a fundamentális, azaz alaptörvényeknek*⁶⁹ – tehát az abszolút hatalom és a joguralom elve egymást feltételező dolgok voltak.

Az oroszok számára viszont az abszolút vagy szuverén hatalom valóban *mindenféle jogi korláttól való mentességet jelentett*. Ennek pedig egyértelmű következménye volt az, hogy *nem létezett a joguralom, az alkotmányosság eszméje!* Anyiszimovval egyetértve úgy véljük, hogy „sem Péter, sem utódai nem tudták az uralkodói hatalmat soha olyan jogi keretek közé ágyazni”, amelyek „világos törvények sorával”, azaz („ahogy a 19. század elején írták”) „megváltoztathatatlan alaptörvényekkel” gátat szabtak volna az uralkodói akaratnak.⁷⁰ Ennek legjobb bizonyítéka a szerző szerint éppen a trónöröklésről szóló 1722-es rendelet volt!⁷¹

Az autokrácia és az alkotmány tehát elvileg összeegyeztethetetlen fogalmak voltak! Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az autokrácia nem zárja ki, hogy az uralkodó informálisan bevonjon másokat döntéseinek meghozatalába, azaz hogy ne tanácskozná közeli embereivel (az ún. *bojárduma* kérdése)⁷², vagy akár a társadalom szélesebb rétegeiből kikerülő küldöttekkel (az ún. *zemszkij szobor*, tehát az országos tanácskozó gyűlés problematikája), mint például a 16–17. században, de a döntések nem kötelezik az uralkodót, a *tanácsadás* pedig pusztán *kötelezettség, nem pedig jog* az abban résztvevők számára. Így volt ez azután is, hogy az autokráciának jogi definíciót igyekeztek adni, sőt még az 1906-os Állami Duma esetében is.

Államjogi megfogalmazások

Az autokrácia tipikusan államjogi definíciója meglehetősen későn jelent meg. Az első ilyen definíciót az 1832-es alaptörvényben találhatjuk meg: „Az *Összorosz Császár autokratikus (szamogyerzsavnij) és korlátlan (nyeogranyicsennij) uralkodó (goszudar). Az ő legfelső hatalmának való engedelmességet, nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is, maga Isten parancsolja.*”⁷³ E definíció érdekessége, hogy alapjául Nagy Péter Egyházsabályzatának (1721) egyik részlete szolgált, amit azonban 1832-ben láthatóan kibővítettek: mind a jogi, mind a teokratikus elem tekintetében! Az 1721-es formula a következő volt: „Az *uralkodók hatalma szuverén/autokratikus (Monarhov vlaszty jeszty szamogyerzsavnaja), melynek az engedelmességet, a lelkiismeret okán, maga Isten parancsolja.*”⁷⁴

Maga a tény, hogy az 1832-es definíció Péter szabályozását vette alapul, ez utóbbi újszerűségét mutatja, de éppen az előfordulás helye, az egyházra vonatkozó rendelkezések közt való szerepeltetése miatt nem tekinthető valóban az államberendezkedés önálló jogi megfogalmazásának. Az 1832-es formula ellenben expressis verbis a *birodalom politikai berendezkedését érintő alaptörvény* volt, s ennek további passzusa azt is leszögezte, hogy mindhárom hatalmi ág az uralkodó kezében összpontosul, azaz *nem létezik hatalommegosztás!* Így pedig értelemszerűen mind az autokratikus, mind a korlátlan jelző a jogilag és intézményesen korlátlan hatalomra vonatkozott. A *nyeogranyicsennij* jelző pedig valószínűleg azzal a céllal került be a megfogalmazásba, hogy egyértelművé tegye a *vele szinonim autokratikus* jelző jelentését.⁷⁵

Paradox módon éppen azt szögezte le az alaptörvény Oroszországban, hogy korlátlan az uralkodó hatalma! Ezt a korlátlan hatalmat kellett az uralkodónak tiszteletben tartania. Egyértelmű tehát, hogy a 19. században az *alaptörvények*, melyeket a *koronai jogok, politikai eszközök* kifejezésekkel jelöltek, mást jelentettek a cári hatalom számára, mint Nyugaton: e két terminus elsődlegesen a fennálló rend jelölésére szolgált, azaz „*nem az írott alkotmányt értették alatta*”, s alapjában véve ez maradt a jelentésük a század második felében is, immár *osznovnije zakoni* formában.⁷⁶ Ezt fontos tudni az 1906-os alaptörvények megértéséhez és az alkotmányos monarchia – autokrácia vita értelmezéséhez!

Amikor ugyanis 1906-ban II. Miklós az 1905-ös forradalom hatására kényszer hatására nem „alkotmányt”, hanem pontos megfogalmazással élve új „*állami alaptörvényeket*” adott az országnak, az alaptörvények szövegéből elhagyták a *nyeogranyicsennij* szót, de megmaradt a *szamogyerzsavnij* jelző: „Az *Összorosz Császárt illeti meg a Legfelső Autokratikus /Szuverén(?) (Viszocsajsaja Szamogyerzsavnaja) hatalom. Az Ő hatalmának való engedelmességet, nemcsak félelemből, hanem a lelkiismeret okán is, Maga Isten parancsolja.*”⁷⁷

Ez ambivalens helyzetet teremtett, mivel a *szamogyerzsavnij* jelentette akkor már majdnem két évszázada a jogilag korlátlan hatalmat. Nem véletlen, hogy 1906 áprilisában II. Miklós rengeteg táviratot kapott a konzervatív monarchista köröktől, hogy semmiképp ne engedje kitörölni a *szamogyerzsavnij* jelzőt az alaptörvények új változatából.⁷⁸ Most azonban e jelzőt *hallgatólagosan* összeegyeztethetőnek tartották az alaptörvényekben létrehozott jogi-intézményes korlátozásokkal, mégpedig olyan indoklással, hogy a jelző nem a cárnak az alattvalókkal szembeni hatalmára, hanem a szuverenitás külső aspektusára utal. Ez a jelentésaspektus kétségtelenül benne foglaltott a *szamogyerzsavnij* jelzőben: a *szamogyerzsec* eredeti jelentése a 15. század végén

éppen az uralkodó külső függetlenségét volt hivatott kifejezni, olyan uralkodót jelentett, aki hatalmát nem más uralkodótól, hanem közvetlenül Istentől kapja.⁷⁹ Csakhogy a 18. századtól, különösen az 1730-as kísérlet kudarca nyomán, mely Anna cárnő hatalmát igyekezett volna korlátozni, egyértelműen belső tartalommal bírt az oroszok számára! Amikor ugyanis végül Anna összetépte a hatalmát korlátozó pontokat tartalmazó dokumentumot, mindjárt ki is adta „az ösöktől régtől fogva birtokolt *korlátlan hatalom (szamogyerzsavszto)*” helyreállításról szóló kiáltványát.⁸⁰

A forradalom által kikényszerített 1905. októberi manifesztum tehát nem tett említést *alkotmányról*, és nem véletlenül hiányzott belőle ez a Miklós által „gyűlölt szó”.⁸¹ R. McKean szerint 1906-ban pedig „egy ki nem mondott kompromisszum jött létre” azáltal, hogy Miklós elfogadta a korlátlan (nyeogranyicsennij) jelzőről való lemondást, viszont az 1906-os alaptörvényeket nem nevezték alkotmánynak (konsztyitucija), mivel ez „veszélyes nyugati felhangokkal bírt”.⁸² Később is kerültek az új alaptörvények alkotmányként való említését, mert Miklós úgy gondolta, hogy bármikor semmissé teheti a kényszer hatására tett engedményeket.⁸³ Egyetértünk J. Goodinggal, hogy a *Viszocsajsaja Szamogyerzsavnaja Vlaszty* kifejezés miatt valóban nem is létezhetett alkotmány.⁸⁴ Az így létrejött berendezkedést végül a dodonai „*megújított államstruktúra*” elnevezéssel illették!⁸⁵

Ezek a fejlemények bizonytalanná tették az alaptörvény jogi státusát, amit még az is tetőzött, hogy az alaptörvényeket azelőtt kiadták, hogy a Duma összeült volna, „nehogy az új törvényhozás alkotmányozó funkciókat követeljen magának”.⁸⁶ Valóban, a kialakult jogi helyzet és maga az alaptörvény is „a rendezetlenség és zavar gyermeke volt”.⁸⁷ Ez is az oka annak, hogy A. N. Medusevszkij szerint az alaptörvények értelmezése során – amint azt a szakirodalom is mutatja – akár teljesen ellentétes következtetések is levonhatók az alkotmányosság kérdését vizsgálva.⁸⁸ Az 1906-os alaptörvények megítélését – és részben a politikai rendszer működését – célszerű egyrészt az orosz történelem, másrészt a kortárs európai viszonyok perspektívájából elvégezni, kiemelve egy-egy szerzőt a könyvtárnyi szakirodalomból.

J. Morison szerint a Duma mint „választott törvényhozói testület” volt a „legfőbb újdonság” (még akkor is, ha csak a törvényhozás alsóházaként funkcionált az Államtanács mellett, továbbá az uralkodói vétó ellenére), mert potenciálisan rendelkezett azzal a lehetőséggel, hogy „az új politikai rendszer hajtóerejévé fejlődjön, és egy új és valóban alkotmányos struktúra alapjává nője ki magát”.⁸⁹ Morison ugyanakkor a Dumát olyan képződménynek tartja, amely alig rendelkezett társadalmi gyökerekkel.⁹⁰ Azaz inkább egy „politikai zárvány” volt az orosz politikai kultúra egészén belül. Még akkor is, ha a Duma „nem a semmiből jött”, mert létrehozása elképzelhetetlen lett volna a *zemsztvoreform* nélkül.⁹¹ Az orosz politikai gondolkodás és politikai tradíció domináns vonulata azonban az autokrácia volt, szemben a nyugati kultúrkörrel, ahol viszont a hatalom jogi és intézményes korlátozása volt az alapkérdés.⁹²

Az 1906-os alaptörvény szövegének és az új államstruktúra működésének európai összehasonlító vizsgálata alapján R. McKean arra a következtetésre jutott, hogy legalábbis 1911-ig (Sztolipin haláláig) Oroszország alkotmányos monarchiának tekinthető, mivel eddig II. Miklós kénytelen-kelletlen nem tett lépéseket a korlátlan hatalom visszaállításának irányába.⁹³ Igaz, ezen furcsa alkotmányos rendszer „legfőbb vonása” a definíció hiánya volt,⁹⁴ ami megint csak a kontinuitást erősíti!

Medusevszkij megítélése azonban sokkal szigorúbb az alaptörvények és a rendszer jellegét illetően: „A monarchikus hatalom a magja a politikai rendszernek, és az uralkodó ténylegesen kívül áll a társadalmi és jogi kontroll rendszerén.”⁹⁵ Ugyanis

nemcsak általában véve a törvényhozásban volt döntő az uralkodó szerepe, azaz őt illette meg a kezdeményezés és a vétő joga, hanem a törvények felülvizsgálata is az ő jogköre volt, sőt a fundamentális törvények megváltoztatásának kezdeményezése is kizárólag csak tőle jöhetett!⁹⁶ Ennélfogva pedig a választott képviseleti testületekre (Duma, az Államtanács egy része) „még elvileg sem lehet úgy tekinteni, hogy azok alkotmányos módon korlátozták volna az autokráciát”: inkább „törvényhozói tanácsadó testületek voltak az uralkodó alatt, valamint egyúttal bizonyos nyilvános kontrollt gyakoroltak a hatalom felett”.⁹⁷

Ugyanis ahogy azt A. M. Jakovlev orosz alkotmányjogász szemmel megfogalmazta, a *szamogyerzsavije* (amit a magunk részéről nem egyeduralomnak, hanem *saját jogon alapuló uralomnak* fordítunk: szam: „saját maga”, gyerzsava „kormányzás”, „uralom”) már etimológiailag is olyan „önmagába visszatérő” (self-perpetuating) uralmat jelentett, amely „nem szorult »külső« igazolásra”: ugyanis „bárki, aki a trónon ül”, „kezében tartja az állam minden hatalmát”.⁹⁸ Jakovlev szerint „a szó nemcsak arra utal, hogy az *állam én vagyok*,⁹⁹ hanem egyben arra is, hogy »Én tartom kezemben az államot, minden államhatalom teljességgel az én rendelkezésem alatt áll, és az én hatalmam ennélfogva *nem lehet korlátozott és nem is igényel igazolást*«”.¹⁰⁰ Ugyanezt a gondolatot fejezi ki lakonikusabban Z. P. Shakibi: „Az autokrácia hivatalos koncepciója azt hangsúlyozta, hogy minden politikai hatalom és legitimitáció az autokratától ered, aki Isten helytartója a földön, és csakis neki felelős.”¹⁰¹ (Pétertől kezdve ez a jogi-alkotmányos megközelítés teljességgel alkalmazható.)

Az autokrácia tehát nem engedhette meg, illetve fogalmilag kizárta az uralkodótól valóban független intézmények és egy valóságos alkotmány létét: ezért az 1906 utáni időszakot inkább „politikai”, mint „alkotmányos” kísérletnek nevezhetjük. Egyúttal pedig megakadályozta a modern államfogalom érvényesülését is: azaz egy olyan közhatalom fogalmát, amely *független* mind az uralkodótól, mind az alattvalóktól, és egyben *felettük* állva a legfőbb hatalmat képviseli egy adott politikai egység területén.

Ebben rejlett az oka annak, hogy a domináns szemlélet az állammal kapcsolatban a 19. században is az maradt, amit Dixon így fogalmazott meg: „Az államot nem saját jogán létező politikai szereplőként fogták fel, amely iránt az összes alattvaló állampolgári hűséggel tartozott, és amelyet az uralkodónak kötelessége volt fenntartani, hanem inkább olyan dologként, mely maga is a cár uralma alatt állt; az állam az »ő« állama volt, amit úgy használt, ahogy az neki tetszett, amit fenntartott azért, hogy fenntartsa saját pozícióját”.¹⁰² Ez pedig, amint láthattuk, teljességgel összhangban volt az uralkodó autokrataként való felfogásával.

Ha tehát mindezek után az 1832-es (illetve az 1906-os) definíciót összevetjük azzal, ahogy IV. Iván fogalmazta meg hatalmának lényegét, akkor láthatjuk a változást, de ami még lényegesebb, a kontinuitás is szembeötlő: 1) A legfelső hatalom megfogalmazás (lásd például már Prokopovicsnál) a *nyugati szuverenitás fogalmának beszűrődését*, de nem annak eredeti jelentésében történő átvételét jelzi. Ez a tény, valamint maga a szabályozás alaptörvény jellege (és a hatalomra vonatkozó további megfogalmazások, például az uralkodó kezében van a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom) amellet, hogy a jogi-intézményes vizsgálati szempont hasznossága melletti érvek, egyben a *modernizáció jegyei* is. 2) Ugyanakkor a kontinuitást képviseli viszont egyrészt a lakonikus tömörség, másrészt az azonos tartalom: *az isteni felhatalmazás alapján bírt korlátlan hatalom*. 1832-ben azonban már nem a *goszudar*, hanem a *szamogyerzsec* titulus fejezte ki a korlátlan hatalmat!

Nos, ami az 1906-os alaptörvényt illeti, itt sincs hivatkozás, mégpedig szándékosan, a népakaratra,¹⁰³ azaz mintegy külső tényezőre, hanem ez is az isteni felhatalmazást emeli ki, amely viszont nem külső tényező, hanem éppen a belső lényege volt az autokráciának. „A cár szíve Isten/az Úr kezében van” elv ugyanis a 19. században is érvényben volt a cár autokratikus hatalmát alátámasztandó. Mind az 1832-es definíció, mind az 1906-os megfogalmazás világosan mutatja azt, amit Florenszkij úgy fogalmazott meg, hogy az oroszok számára olyan par excellence politikai fogalmak is, mint az autokrácia *nem jogi, hanem vallási fogalomként* jelentkeztek: a cár korlátlan hatalma „Isten által megjelenített tény” volt, amelynek létezése „az isteni kegyelemben, nem pedig az emberi feltételekhez való kötöttségben” gyökerezett.¹⁰⁴ A tradíció és modernizáció viszonyából nézve ez mindenképpen olyan lényegi vonás, amely a döntő hatást gyakorolt a politikai modernizáció oroszországi kimenetelére.

Talán nem anakronisztikus végül egy analógiát hozni, amely jól rávilágít a dolgok mélystruktúrájára és a szubsztantív korlátok közt a jog jelentőségére Anglia, illetve Oroszország esetében. Már csak azért is, mert Miljukov és hívei az 1906-os Dumát szerették volna az angol parlament alsóházához hasonló intézménnyé tenni. Amikor I. Jakab angol király 1610-ben megkérdezte Coke főbíró, hogy ki áll felette, akkor ő azt válaszolta az uralkodónak: „A király nincs senki embernek alávetve, de alá van rendelve Istennek és a jognak.” Még többet mond talán az, hogy az a gondolat már egy 13. századi angol jogkönyvben megjelent – hogy aztán a 17. században reneszánszát élje¹⁰⁵ –, amit Bracton nevéhez szokás kötni: „A király Isten és a törvény alatt áll, mert a törvény az, ami őt királlyá teszi (*lex facit regem*).”¹⁰⁶

Ehhez igen hasonló, de nem ilyen lakonikus megfogalmazással találkozunk Szperanszkijnál a 19. század első felében, aki Oroszország egyik legkiválóbb elméje volt az államjog terén. I. Miklós legidősebb fiának, Sándornak (a későbbi nagy reformer II. Sándornak) így próbálta megvilágítani a jog és az uralkodó viszonyát: bár az uralkodó „legfelső hatalmát semmilyen más hatalom nem korlátozhatja”, sem a birodalmon belül, sem azon kívül, az „uralkodói szó visszavonhatatlan és szent” a szerződések és törvények terén. „A törvényeknek pedig, így az autokrata által hozott törvényeknek is az igazságon kell alapulniuk (...), mert ahol az igazság véget ér, ott a törvények is véget érnek, és a despotizmus kezdődik.”¹⁰⁷ Az autokrata pedig „bár emberi ítélkezés alá nem esik, mégis alá van vetve a lelkiismeret, valamint Isten ítéletének”.¹⁰⁸

Szperanszkij ugyanazt mondta ki tehát, persze burkoltabban, mint korábban a skolasztika, hogy az emberi törvényeknek a *természetjogon (lex naturalis)*, azaz a *józan ész*en, az *igazság(osság)* elvén kell alapulniuk, különben nem is törvények! A természetjog pedig a nyugati *joguralom (rule of law)* elvének legfontosabb forrása volt. A 19. század alaphangját azonban nem Szperanszkij adta meg Oroszországban a jog és az uralkodó viszonyáról, hanem sokkal inkább Karamzin, I. Sándor udvari történetírója, aki ezt mondta Sándor cárnak: „Uram, Ön túllépi hatalma korlátait... Ön mindent megtehet, de nem korlátozhatja hatalmát a jog által!”¹⁰⁹

Jegyzetek

¹ Készült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében a 2006TK1194 sz. projekt keretében. Itt szeretnénk egyúttal köszönetet mondani az edinburgh-i Institute for Advanced Studies in the Humanities-nek, melynek ösztöndíja idején az írás született, valamint az említett kutatócsoport keretében a tanulmányról lefolytatott műhelyvita hozzászólóinak, különösképpen Filippov Szergejnek és Szili Sándornak. Észrevételeik egy részét, a koncepció változatlan fenntartása mellett, figyelembe vettük a szöveg átdolgozásakor.

- ² Erre vonatkozóan lásd például M. Perrie bevezetőjét a Cambridge History of Russia I. kötetében. *Perrie M.* (ed.): *The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. vol. I. 1–19.
- ³ *Anyszimov, E. V.*: Goszudarsztvennije preobrazovanija i szamogeryszavije Petra Velikogo. Szentpétervár, 1997.
- ⁴ Teokratikus-eszkatologikus hatalomfelfogáson az uralkodó Isten által történő közvetlen kijelölését és vallási célú küldetését értjük. Az eszkatologikus vonatkozások kérdését röviden lásd a későbbiekben a virágvasárnapi rituálénál.
- ⁵ *Polnoje Szobranije Zakonov Rosszjszkoy Imperii* vol. 4. no. 1910.
- ⁶ A mű fontosabb részleteinek magyar fordítását lásd *Kiss G.–Radó B.–Sashalmi E.*: *Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény az abszolutizmus elméletének tanulmányozáshoz*. Budapest, 2006. 113–138.
- ⁷ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 135.
- ⁸ *Dixon, S.*: *The Modernisation of Russia*. Cambridge, 1999. 5. A modernizáció kérdésére a 18. századi Oroszországban legújabbán lásd *Kamenszkij, A. B.*: *Ot Petra do Pavla. Reformi v Rossziji XVIII veka. Opiti celosznogo analiza*. Moszkva, 2001.
- ⁹ *Dixon*: i. m. 7.
- ¹⁰ *Confino, M.*: Traditions, Old and New: Aspects of Protest and Dissent in Modern Russia. In: *Eisenstadt, N. S.* (ed): *Patterns of Modernity*. London, 1987. vol. II. 17.
- ¹¹ *Medusevskij, A. N.*: Gyemokratija i avtoritarizm: rosszjszkij konsztyitucionalizm v szravnyityelnoj perszpektyive. Moszkva, 1998. 452.
- ¹² Gapon petíciójának gondolati hátterére lásd: *Sashalmi E.*: A „jó cár” eszméje a Romanovok alatt, 1613–1905. In: *Csibi N.–Miszler T.* (szerk.): *Orosz arcképcsarnok. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 3.* Pécs, 2004. 37–39.
- ¹³ *Cracraft, J.*: *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge, Mass., 2004. 20.
- ¹⁴ *Cracraft*: i. m. 19–20.
- ¹⁵ *Cracraft*: i. m. 19., 23.
- ¹⁶ *Poe, M. T.*: *A People Born to Slavery. Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748*. Ithaca, 2000. 215., 224.
- ¹⁷ *Miljukov, P.*: *Russia and its Crisis*. New York, 1962. 400.
- ¹⁸ *Puskarev, L. N.*: Bogoizbrannoszty monarha i mentalityetye russzkih pridvornih gyejatyelej rubezsa novogo vremenyi. In: *Car i Carsztvo v russzkom obszseszvtvennom szoznanyiji*. Moszkva, 1999. 68. A goszudar titulus ezen jelentésére lásd *Sashalmi E.*: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia főbb jellemzői és tipológiája. In: *Aetas*, 1998/1. 49–50.
- ¹⁹ E kérdésre összefoglaló jellelgel lásd *Sashalmi*: i. m. (1998), illetve *Sashalmi E.*: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfoglalom a 17. századi Oroszországban. In: *Századok*, 2004/4. 893–919.
- ²⁰ *Rowland, D.*: The Problem of Advice in Muscovite Tales about the Time of Troubles. In: *Russian History/Histoire Russe*, 1979/2. 264.
- ²¹ *Rowland*: i. m. 278–279.
- ²² *Basile, G. M.*: Power and Words of Power. Political, Juridical and Religious Vocabulary in Some Ideological Documents in 16th-Century Russia. In: *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 1995. 78.
- ²³ *Zizikin, M.*: Carszkaja vlaszty i zakon o presztonaszlegyjji v Rossziji. Szófia, 1924. 67.
- ²⁴ Filippov Szergej közlése.
- ²⁵ *Sevčenko, I.*: A Neglected Byzantine Sources of Muscovite Political Ideology. In: *Harvard Slavic Studies*, 1954. 162.
- ²⁶ *Dixon*: i. m. 190.
- ²⁷ *Sashalmi E.*: „A cár akarata törvény.” Az abszolutizmus és az uralkodói akarata a péteri ideológiában. In: *Századok*, 2001/6. 1413–1431. (A továbbiakban *Sashalmi* 2001a.) *Sashalmi E.*: Az uralkodói hatalom új ideológiája Nagy Péter alatt. In: *Újváry Zs.* (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló*. Piliscsaba, 2001. 100–138. (A továbbiakban *Sashalmi* 2001b.)
- ²⁸ Lásd *Sashalmi*: i. m. (2001a) 1425–1431. és *Sashalmi*: i. m. (2004) 916–919.
- ²⁹ *Cracraft*: i. m. 24. Filippov Szergej megkérdőjelezi *Cracraft* ezen sommás megállapítását.
- ³⁰ Filippov Szergej kommentárja a tanulmány vitájában.
- ³¹ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³² *Cracraft*: i. m. 24.
- ³³ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³⁴ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³⁵ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³⁶ *Cracraft*: i. m. 261–276.
- ³⁷ *Cracraft*: i. m. 257.

³⁸ *Cracraft*: i. m. 272.

³⁹ *Cracraft*: i. m. 272.

⁴⁰ *Hughes, L.*: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, 1998. 298.

⁴¹ Lásd főként *Sashalmi*: i. m. (2001a, 2001b)

⁴² *Cracraft*: i. m. 181.

⁴³ *Cracraft*: i. m. 182.

⁴⁴ *Cracraft*: i. m. 182.

⁴⁵ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 123–124.

⁴⁶ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 125.

⁴⁷ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 125.

⁴⁸ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 127.

⁴⁹ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 127–128.

⁵⁰ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 127.

⁵¹ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 128.

⁵² *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 128.

⁵³ Részletesebben lásd *Sashalmi*: i. m. (2001a)

⁵⁴ *Lloyd, H. A.*: *Constitutionalism*. In: *Burns, J. H. – Goldie, M.* (ed): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, 1991. 272.

⁵⁵ *Cracraft*: i. m. 185.

⁵⁶ *Cracraft*: i. m. 184.

⁵⁷ *Szeftel, M.*: *La monarchie absolue dans l'État moscovite et l'Empire russe (fin XV siècle – 1905)*. In: *Szeftel M.*: *Russian Institutions and Culture up to Peter the Great*. London, 1975. X. fejt. 743.

⁵⁸ A definíció a következő szerzők meghatározásainak továbbgondolásán alapul: *Alef, G.*: *The Origins of Autocracy*. Berlin, 1986. 10.; *Hosking, G.*: *Russia and the Russians. A History*. London, 2000. 148.; *Mirsky, D. S.*: *Russia. A Social History*. London, 1931. 139–140.

⁵⁹ *Mirsky*: i. m. 140.

⁶⁰ *Finer, S. E.*: *The History of Government from Earliest Time*. Oxford, 1997. vol. I. 72.

⁶¹ *Finer*: i. m. vol. I. 74.

⁶² *Finer*: i. m. vol. I. 75.

⁶³ *Lukin, P. V.*: *Narodnije predsztavlenija o gosudarsztvennoj vlasztyi*. Moszkva, 2000. 253.

⁶⁴ A teokratikus-eszkatológikus hatalomfelfogás legfontosabb ceremóniája a „virágvasárnapi rituálé” volt, melyet Flier szerint nem annyira Krisztus jeruzsálemi bevonulásának bibliai leírása, hanem a virágvasárnapi ikon inspirált. (Itt tehát megint a képi-teológiai dimenzió! vagyunk!) A ceremónia röviden így írható le: a metropolita/pátriárka egy szárnak álcázott lovon ült női pózban, a cár pedig gyalog vezette a lovat a vallási körmenet egyes állomásaihoz, a fontosabb moszkvai templomokhoz – egyik kezében a gyeplőt, a másikban egy füzfaágat tartva. A cár személye volt az, aki az ikonon ábrázolt jelenetet, a „statikus ikont” „dinamikus ritussá” változtatta. Azt fejezte ki a rítus, hogy a cár az Údvözülős felé vezeti ortodox népét. (*Flier, M. S.*: *Breaking the Code: The Image of the Tsar in the Muscovite Palm Sunday Ritual*. In: *Flier, M. S. – Rowland, D.* (eds): *Medieval Russian Culture*. Berkeley–Los Angeles, 1994. 213–242.) Ez a rituálé éppen Péter alatt szűnt meg, utoljára 1697-ben celebrálták! (A hatalmi ideológia rituálékban történő megjelenítésére legérzékenyebben lásd szintén *Flier, M. S.*: *Political Ideals and Rituals*. In: *CHR I. k.* 387–408.)

⁶⁵ Lásd az autokrácia korábbi definícióját!

⁶⁶ *Sashalmi*: i. m. (2001a)

⁶⁷ *Riasanovsky, N V.*: *A Parting of Ways. Government and the Educated Public in Russia 1801–1855*. Oxford, 1976. 115.

⁶⁸ *Riasanovsky*: i. m. 115. („A Cár szíve az Úr/Isten kezében van.” fejezte ki legjobban ezt a meggyőződést.)

⁶⁹ Ilyen volt például Franciaországban a trónöröklést szabályozó ún. száli törvény, amely a férfi primogenitúra megváltoztathatatlan elvét tartalmazta.

⁷⁰ *Anyiszimov*: i. m. (1999) 389–390.

⁷¹ *Anyiszimov*: i. m. (1999) 389.

⁷² *Hosking, G.*: *The Russian Constitutional Experiment. Government and Duma 1907–1914*. Cambridge, 1973. 8.

⁷³ *Korkunov, N. M.*: *Russzkoje gosudarsztvennoje pravo*. Szentpétervár, 1904. 5. kiadás. 200. Fontos megjegyezni, hogy a definíció második fele a Bibliából származik, Pál apostoltól: „Alá kell tehát magadat vetned neki, nemcsak a megtorlás miatt, hanem a lelkiismeret szerint is.” (Róm. 13. 5.) Magára a szamogyerzsec titulus eredetére és 15–17. századi jelentésváltozására nem kívánunk kitérni, mivel ezt másutt már megtettük. *Sashalmi*: i. m. (1998) 48–49.

⁷⁴ Idézi: *Cracraft*: i. m. 177. Szeftel szerint a vlaszty szamogyerzsavnaja kifejezést Pufendorf *De iure naturae* művének imperium absolutum terminusa inspirálta. *Szeftel*: i. m. 743.

- ⁷⁵ *Korkunov*: i. m. 200.
- ⁷⁶ *Gombos J.*: Finnország története. Szeged, 1994. 45.
- ⁷⁷ *Ugrovatov, A. P. – Tarainin, A. B.* (ed.): Konsztyitucionnoe pravo v Rosszii. Novoszibirszk, 2000. 380.
- ⁷⁸ *Hosking*: i. m. (1973) 9.
- ⁷⁹ Erre nézve magyarul lásd: *Sashalmi*: i. m. (1998) 48–49.
- ⁸⁰ *Sashalmi*: i. m. (1998) 49.
- ⁸¹ *Pipes, R.*: Az orosz forradalom története. Bp. 1997. 71.
- ⁸² *McKean, R.*: The Russian Constitutional Monarchy in Comparative Perspective. In: *Brennan–Frame, C.*: Russia and the World in Historical Perspective. London, 2000. 111–112.
- ⁸³ *Pipes*: i. m. 71.
- ⁸⁴ *Gooding, J.*: Constitutional Government in Russia. Problems and Perspectives. In: *Thatcher, I. D.* (ed.): Regime and Society in Twentieth-Century Russia. London, 1999. 68.
- ⁸⁵ *McKean*: i. m. (2000) 112.
- ⁸⁶ *McKean, R.*: Between the Revolutions: Russia 1905–1917. Historical Association, 1998. 12.
- ⁸⁷ *Hosking*: i. m. (1973) 243.
- ⁸⁸ *Medusevskij, A. N.*: Russian Constitutionalism. Historical and Contemporary Development. London, 2006. 125.; *Medusevskij*: i. m. (1998)
- ⁸⁹ *Morison, J.*: A State Duma. A Political Experiment. In: *Geifmann, A.* (ed.): Russia under the Last Tsar. Oxford, 1999. 144.
- ⁹⁰ *Morison*: i. m. 151.
- ⁹¹ *Morison*: i. m. 137.
- ⁹² Lásd erre röviden *Pipes, R.*: Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture. New Haven–London, 2005. 1–26. Az intézményes korlátok eszmei fejlődésére a késő középkortól alapvető: *Vile, M. J.*: Constitutionalism and the Separation of Powers. Oxford, 1967. A középkori „vegyes kormányzat” eszméjétől a modern hatalommegosztásig való eljutás persze több évszázadig tartott, a gondolati mag azonban, ahogy arra Vile rámutatott, mindegyikben közös volt: „Mindkét teória a hatalom korlátozását célozza, azáltal, hogy belső fékeket intézményesít a kormányzaton belül.” *Vile*: i. m. 34.
- ⁹³ *McKean*: i. m. (2000) 118. 124–125.
- ⁹⁴ *McKean*: i. m. (1998) 11.
- ⁹⁵ *Medusevskij*: i. m. (2006) 125. Vö: az autokrácia általunk adott definíciójával!
- ⁹⁶ *Medusevskij*: i. m. (2006) 125. A fundamentális törvények az abszolutizmus ideológiájában örökkévaló, megváltoztathatatlan törvények voltak, tehát senki sem kezdeményezhette még a felülvizsgálatukat sem!
- ⁹⁷ *Medusevskij*: i. m. (2006) 125.
- ⁹⁸ *Yakovlev, A. M.*: Striving for Law in a Lawless Land. London–New York, 1996. 20.
- ⁹⁹ *Jakovlev* nem fejt ki ezt a megállapítást, de minden bizonnyal arra gondol, hogy az uralkodó az, aki megszemélyesíti, megtestesíti az államot!
- ¹⁰⁰ *Jakovlev*: i. m. 20. (Kiemelés S. E.)
- ¹⁰¹ *Shakibi, Z. P.*: Central Government. In: *Lieven, D.* (ed.): The Cambridge History of Russia, 1682–1917. Cambridge, 2006. vol. II. 429–448. Hasonlóképpen fogalmaz *J. W. Kipp* és *B. Lincoln*: „Az autokrácia a politikai legitímáció monopóliuma.” *Kipp, J. W. – Lincoln, B.*: Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia. In: *Hamburg, G. H.* (ed.): Imperial Russian History II. 1861–1917. New York–London, 1992. 5.
- ¹⁰² *Dixon*: i. m. 190–191.
- ¹⁰³ *McKean*: i. m. (2000) 111.
- ¹⁰⁴ *Id. Zsivov, V. M. – Uszpenszkij, B. A.*: Car i bog. In: *Uszpenszkij, B. A.* (ed.): Jaziki, kulturni i problemi perevogyimosztyi. Moszkva, 1987. 48.
- ¹⁰⁵ *Nenner, H.*: The Later Stuart Age. In: *Pocock, J. G. A. – Schochet, G. – Schwoerer, L. G.* (eds.): The Varieties of British Political Thought 1500–1800. Cambridge, 1993. 196.
- ¹⁰⁶ *Idézi: Goldsworthy, J.*: The Sovereignty of Parliament. Oxford, 1999. 22.
- ¹⁰⁷ *Kipp–Lincoln*: i. m. 6.
- ¹⁰⁸ *Kipp–Lincoln*: i. m. 6.
- ¹⁰⁹ *Idézi: Verner, A. M.*: The Crisis of Russian Autocracy. Princeton, 1990. 100.